

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

CIRCA MUNDICIAM CIVITATIS

ΜΕΤΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΑΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ 14ο ΩΣ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Τα προβλήματα καθαριότητας και υγιεινής στα μεσαιωνικά αστικά κέντρα, αν και είναι γνωστά στις γενικές τους γραμμές, δεν έχουν ερευνηθεί στις λεπτομέρειές τους, κυρίως όσον αφορά τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Ο ασφυκτικά περιορισμένος χώρος των πόλεων μέσα στα τείχη και η υπερεικεμετάλλευσή του, η στενότητα των δρόμων και των κατοικιών, η έλλειψη υποδομής και πολλές φορές αποχετευτικού συστήματος, ενδεχομένως και η τότε αντίληψη των ανθρώπων για την καθαριότητα, καθιστούσαν τις μεσαιωνικές πόλεις βρώμικες και ως εκ τούτου ανθυγιεινές.

Παρόλο που η ρύπανση του περιβάλλοντος απασχόλησε από νωρίς τους Βυζαντινούς, η Κωνσταντινούπολη, που αποτέλεσε και το πρότυπο των περισσοτέρων μεσαιωνικών κέντρων, παρουσίαζε μεγάλες αντιθέσεις καθώς υπήρχαν συνοικίες με δρόμους πλακόστρωτους και καθαρούς αλλά και περιοχές με στενά δρομάκια σκοτεινά και βρώμικα. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε και η καθαριότητα των δρόμων, η φροντίδα των υπονόμων και των υδραγωγείων ανήκαν στην αρμοδιότητα του κράτους¹. Η εικόνα της πόλης, με τους

Ευχαριστώ την καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου και το συνάδελφο κ. Χ. Γάσπαρη για το αρχαιακό υλικό που μου υπέδειξαν.

1. Για την καθαριότητα στο Βυζάντιο βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. 4, Αθήνα 1951, σελ. 328-332.— Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τόμ. 1, Αθήνα 1972², σελ. 191-193, 197 και 325.— Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, «Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 1989, σελ. 335-352.— ΑΝΝΑΣ ΑΒΡΑΜΕΑ, «Φυσικό περιβάλλον και ανθρώπινη παρέμβαση: Αντιλήψεις και εικόνες από το αστικό τοπίο», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή*

στενούς δρόμους και τα χαλάσματα, δεν άλλαξε αισθητά ούτε στους μετέπειτα αιώνες².

Ανάλογη εικόνα παρουσίαζαν και οι πρώτες μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις, στις περισσότερες από τις οποίες υπήρχε παντελής έλλειψη υπηρεσιών υγιεινής³. Αλλά και μετά τα τέλη του Μεσαίωνα οι συνθήκες διαβίωσης δεν καλυπτόταναν⁴. Για παράδειγμα, στη Νάπολη το 1597 ο μώλος που προστάτευε τα αγκυροβολημένα πλοία ήταν σε τέτοιο βαθμό σκεπασμένος με ακαθαρσίες, απόβλητα και χώματα, ώστε οι υπεύθυνοι σκέφτηκαν ότι ήταν προτιμότερο αντί να καθαριστεί, να αντικατασταθεί με άλλον⁵. Η Βενετία αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα ύδρευσης, αποχέτευσης και συλλογής των απορριμμάτων, τα οποία, παρόλα τα μέτρα που έπαιρνε, παρέμεναν δυσεπίλυτα για πολλούς αιώνες. Βαριές μυρωδιές αναδύονταν από τους χώρους συγκέντρωσης των σκουπιδιών που βρίσκονταν στις πλατείες, καθώς και από τα κανάλια στα οποία διοχετεύονταν τα διάφορα λύματα⁶. Το 1554 για παράδειγμα τα

στο Βυζάντιο, σελ. 687-694.— ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 35, Ιούνιος 1990, σελ. 34-35.— ΑΦΕΝΤΡΑΣ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Όψεις του αστικού και αγροτικού χώρου στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 35, Ιούνιος 1990, σελ. 36-47. Το θέμα εξετάστηκε διεξοδικότερα στις πρόσφατες διαλέξεις των Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Υπήρχε προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο;» και Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Πόλεις και περιβάλλον στα βυζαντινά νομικά κείμενα» που πραγματοποιήθηκαν στις 12 και 13 Μαΐου 1993 αντίστοιχα στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν.

2. R. MANTRAN, *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et des ses successeurs (XVIe et XVIIes siècles)*, Παρίσι 1965, σελ. 42-44, 104-105 (ελληνική μετάφραση, Αθήνα 1991, σελ. 51-53, 129-130) και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΕΣΥΛΑ, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520-1566*, Αθήνα 1987, σελ. 105-106.

3. M. CAGIANO DE AZEVEDO, «Aspetti urbanistici delle città altomedievali», *Topografia urbana e vita cittadina nell'alto medioevo in occidente*, τόμ. 2, Σπολέτο 1974, σελ. 675.

4. Για την ατμοσφαιρική ρύπανση που μάστιζε τη Νότια Ιταλία βλ. Σ. ΦΑΣΟΥΛΑΚΗ, «Οι ρύποι του... Μεσαίωνα», εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 23 Δεκεμβρίου 1990, σελ. 33 και Κυριακή 29 Ιουλίου 1990, σελ. 22.

5. F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τόμ. 1, Παρίσι 1982⁵, σελ. 317 (ελληνική μετάφραση, Αθήνα 1991, σελ. 424).

6. P. MOLMENTI, *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. 3, Τεργέστη 1973, σελ. 191-203.— L. DE BIASE, «Immagini delle città tra la metà del XVI e la fine de

γραφεία των *Curie* του δουκικού παλατιού *siano tenuti sgombri da immodizie*⁷.

Από το γενικό κανόνα δεν μπορούσαν να εξαιρεθούν τα βενετοκρατούμενα ελληνικά εμπορικά και αστικά κέντρα. Είναι γνωστό ότι ακόμα και το 16ο αι. η οικιστική κατάσταση των βενετικών κτήσεων ήταν σχεδόν πρωτόγονη. Τα σπίτια χτίζονταν με φτηνά υλικά —ξύλα και πηλό— και μόνο στο Χάνδακα υπήρχαν πετρόχτιστα⁸. Η πόλη της Κέρκυρας από το 1396 αντιμετώπιζε έντονα οικιστικά προβλήματα, επειδή τα οικοδομικά υλικά ήταν ανεπαρκή και ελάχιστα προστάτευαν τους κατοίκους από τις καιρικές μεταβολές και τις επιδημίες⁹. Ο ρέκτορας των Χανιών το έτος 1581 Pietro Lando αναφέρει, καταλογίζοντας προφανώς ευθύνες στους προκατόχους του, ότι εδώ και 40 και 50 χρόνια δεν έχει γίνει καμία πρόβλεψη για τα σκουπίδια της πόλης που πέφτουν όλα σχεδόν στο λιμάνι, ειδικά προς την περιοχή των ναυπηγείων¹⁰. Η βενετική διοίκηση βέβαια προσπαθούσε να περιορίσει τα προβλήματα με τη συχνή έκδοση διαταγμάτων που αφορούσαν την καθαριότητα των δρόμων, των τειχών και του λιμανιού. Με διάταγμα του 1340 απαγορευόταν η ρίψη σκουπιδιών επάνω στα τείχη της Μεθώνης και της Κορώνης. Το ίδιο ίσχυε για τους δρόμους της Μεθώνης με διατάγματα των ετών 1392 και 1401¹¹. Στα

XVII secolo», *Storia della Cultura Veneta*, τόμ. 4/1, Τεργέστη 1973, σελ. 624-656, ειδικά 627 και G. BENZONI, «La stenta vita», *Dietro i Palazzi. Tre secoli di architettura minore a Venezia 1492-1803*, Βενετία 1984, σελ. 27-31.

7. R. MOROZZO DELLA ROCCA - MARIA FRANCESCA TIEPOLO, «Cronologia veneziana del 500», *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, Φλωρεντία 1958, σελ. 228.

8. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΑΔΗ, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σελ. 42.

9. Σ. ΑΣΩΝΙΤΗ - Ι. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ, «Νεότερες ειδήσεις για την υγειονομική και νοσολογική κατάσταση της Κέρκυρας κατά την πρώιμη Βενετοκρατία», *ΔΙΕΕ* 30 (1987), σελ. 8-9, 11. Στις αρχές του 16ου αιώνα οι κατοικίες της Κέρκυρας ήταν τόσο κοντά η μία στην άλλη, που το μάτι του ταξιδιώτη δεν διέκρινε ούτε πλατείες ούτε δρόμους, βλ. Ν. ΚΑΡΑΠΗΔΑΚΗ, «Το τοπίο και ο φόβος της πόλης: επεμβάσεις και σχεδιασμός στην Κέρκυρα τις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τεύχ. 12-13 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990), σελ. 98.

10. G. GEROLA, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, τόμ. 4, Βενετία 1932-40, σελ. 101.

11. Κ. ΣΑΘΑ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. 4, Παρίσι 1882, σελ. 4, 8. Πρβλ.

Χανιά επίσης το 1554 ο ρέκτορας της πόλης φρόντισε για την πλακόστρωση και την καθαριότητα των δρόμων¹². Στην Τήνο τέλος, το 1561, κάθε εικοσιπέντε ημέρες την Παρασκευή το βράδυ και το πρωί του Σαββάτου έπρεπε να καθαρίζεται *la strada maestra, cominciando dalla porta del Domo, insin alla porta del Castello*¹³. Αντίστοιχη πολιτική, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, ακολούθησαν οι Βενετοί και για την πόλη του Χάνδακα ο οποίος, όπως διαπιστώνεται σε σχετική διάταξη του 1455, είναι γνωστός για τη ρυπαρότητά του (*que maxime fuit immunda, ut omnibus notum est*)¹⁴.

CHRISTINE A. HODGETTS, *The colonies of Coron and Modon under venetian administration 1204-1400*, Λονδίνο 1974, σελ. 384 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) και ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα (13ος-15ος)», *ΙΕΕ*, τόμ. 9, Αθήνα 1979, σελ. 262.

12. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, «Η έκθεση του ρέκτορα Χανίων Λ. Λορεντάν», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), σελ. 446-447.

13. ΣΑΘΑ, ό.π., τόμ. 4, Παρίσι 1882, σελ. 280-281. Τα ίδια μέτρα έλαβαν και οι Φράγκοι στην Κύπρο, όπου με διάταγμα όριζαν ότι κάθε κάτοικος του νησιού όφειλε να καθαρίζει το τμήμα του δρόμου που βρισκόταν μπροστά από το σπίτι του. Οι παραβάτες του διατάγματος θα κατέβαλαν πρόστιμο επτάμισι σολδία, βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ό.π., σελ. 329.

14. Η. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892, σελ. 175-176. Πολλοί μελετητές έχουν αναφερθεί στην καθαριότητα του Χάνδακα: GEROLA, ό.π., τόμ. 1/1, Βενετία 1905, σελ. 12-14 και τόμ. 3, Βενετία 1917, σελ. 199 σημ. 1, ΚΟΥΚΟΥΛΕ.— ό.π., σελ. 329.— Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ, *Χάνδαξ-Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα*, επιμ. Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ηράκλειο 1964, σελ. 67-68.— ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 341-343.— Ι. Β. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1977, σελ. 72 σημ. 125.— Ζ. Ν. ΤΣΙΡΗΑΝΑΗ, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ιωάννινα 1985, σελ. 112, σημ. 5.— ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, ό.π., σελ. 345.— Μ. GALLINA, *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία 1989, σελ. 25-26.— CHRYSSA MALTEZOU, «The historical and social context», *Literature and society in Renaissance Crete*, επιμ. D. HOLTON, Cambridge University Press 1991, σελ. 36-37. Γενικά στοιχεία για την εικόνα της πόλης του Χάνδακα, βλ. GEROLA, ό.π., τόμ. 1/1, Βενετία 1905, σελ. 5-12 και τόμ. 3, Βενετία 1917, σελ. 199-202.— F. THIRIET, «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), τεύχ. 2, σελ. 344-345 (= *Études sur la Romanie greco-vénitienne, X^e-XVe siècles*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. IX).— Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), σελ. 146-150.— F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen-âge*, Παρίσι 1975, σελ. 267-268, 298-301.— MALTEZOU, ό.π., σελ. 35-36.

Με βάση κυρίως μία σειρά διαταγμάτων (*Proclami e Bandi*) του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης, που αφορούν την καθαριότητα της πόλης του Χάνδακα από το 14ο αι. μέχρι και τον 17ο και από τα οποία άλλα έχουν ήδη δημοσιευτεί και άλλα αναφέρονται εδώ για πρώτη φορά, θα γίνει μία προσπάθεια προσέγγισης του προβλήματος. Από τη διερεύνηση αυτή, θα διαφανεί η γενικότερη πολιτική της Βενετίας απέναντι στις κτήσεις της καθώς επίσης και η αποτελεσματικότητα των μέτρων που έπαιρνε για την επίλυση του θέματος της καθαριότητας. Εκτός από τα διατάγματα, εξίσου σημαντική πηγή για την τεκμηρίωση αυτής της μελέτης αποτελούν και οι περιγραφές των περιηγητών οι οποίες δείχνουν την εικόνα, συχνά αποκαλυπτική, της πόλης του Χάνδακα¹⁵. Στις πηγές μας, τέλος, περιλαμβάνονται και οι απόψεις ορισμένων βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι στις καθιερωμένες αναφορές τους προς τη μητρόπολη, περιγράφουν την κατάσταση των χώρων άμυνας της πόλης, όπως ήταν τα τείχη, τα ναυπηγεία και το λιμάνι.

1. Η καθαριότητα των δημοσίων και ιδιωτικών χώρων.

Όπως συνάγεται από τα διατάγματα, ιδιαίτερη φροντίδα υπήρχε από την πολιτεία για τους δημόσιους χώρους, δηλαδή τους δρόμους, τις εκκλησίες, τα τείχη και το λιμάνι. Οι περισσότερες ρυθμίσεις αφορούσαν τους δρόμους οι οποίοι σύμφωνα με τρία διατάγματα του 1317¹⁶ έπρεπε να διατηρούνται καθαροί και απαγορευόταν στους κατοίκους να τους ρυπαίνουν με σκουπίδια ή κο-

15. Τα περιηγητικά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν ενδεικτικά, όχι εξαντλητικά, όπου χρειαζόταν και με πολλές επιφυλάξεις, εξαιτίας της υποκειμενικότητας των στοιχείων τα οποία παρέχουν. Βλ. DEMOCRATIE HEMMERDINGER-ILIADOU, «La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684). Reinseignements nouveaux ou peu connus d'après les pélerins et les voyageurs», *Studi Veneziani* 9 (1967), σελ. 536-539.

16. *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*, έκδ. PAOLA RATTI-VIDULICH, Βενετία 1965, σελ. 60-61, αρ. 168, 169 και 170 (στο εξής RATTI, *Bandi*). Τα ίδια διατάγματα επαναλαμβάνονται με ορισμένες διευκρινίσεις το 1319, βλ. RATTI, *Bandi*, σελ. 89-90, αρ. 242, 243 και 244.

πριά ή οποιαδήποτε άλλη βρωμιά. Απαγορευόταν στους πολίτες να βγάζουν κάθε είδους σκουπίδια *extra domum suam*, μετά τη δύση του ηλίου και κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η Πολιτεία επίσης, είχε διορίσει αρμόδια πρόσωπα για να επιβλέπουν αν οι πολίτες που τα σπίτια τους ήταν χτισμένα δίπλα στο δρόμο, σκούπιζαν και καθάριζαν το χώρο που βρισκόταν μπροστά από τις κατοικίες τους και αν μετέφεραν τα σκουπίδια *extra portas, ubi ordinabitur*. Οι ποινές για τους παραβάτες των παραπάνω διαταγμάτων ήταν καθορισμένες: συνήθως 6 γρόσια από τα οποία 1/3 εισέπρατταν τα αρμόδια για την τήρηση της καθαριότητας όργανα (*domini de nocte et custode*), 1/3 το δημόσιο (*comune*) και 1/3 ο μηνυτής. Αν δεν εντοπιζόταν ο παραβάτης η ποινή αυτή θα αφορούσε και εκείνους που οι κατοικίες τους βρίσκονταν κοντά στο χώρο που ρυπαινόταν και ενώ γνώριζαν δεν κατήγγειλαν το δράστη. Στην περίπτωση αυτή, τα μισά έσοδα από την εκτέλεση της ποινής περιέρχονταν στα αρμόδια όργανα, ενώ τα άλλα μισά τα μοιράζονταν η πολιτεία και ο μηνυτής. Μάλιστα το 1319 διευκρινίζεται τελικά ότι το πρόστιμο θα το κατέβαλλαν οι ιδιοκτήτες των οκτώ οικιών που γειτόνευαν με την εστία των σκουπιδιών¹⁷.

Η συνεχής όμως παραβίαση των μέτρων αυτών οδήγησε στα μέσα του 14ου αι. τη Βενετία στην έκδοση εκτενέστερων διατάξεων για την καθαριότητα της πόλης. Συγκεκριμένα, με διάταγμα του 1352, που επαναλαμβάνεται το 1360, οι κάτοικοι του Χάνδακα δεν έπρεπε να πετούν έξω από την πόρτα τους *in aliqua parte civitatis* σκουπίδια, χώμα, κοπριά, ή οτιδήποτε σάπιο ή ψόφιο αλλά να τα κρατούν στα σπίτια τους μέχρι να τα παραλάβουν οι οδοκαθαριστές. Σε άλλο άρθρο του ίδιου διατάγματος αναφέρεται ότι κάθε Σάββατο έπρεπε να καθαρίζεται όχι μόνο ο χώρος που βρισκόταν μπροστά στα σπίτια αλλά και οι δρόμοι και τα στενά δρομάκια, ακόμα και στην περίπτωση που δεν ήταν πλακόστρω-

17. ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Καταγγελιοδότες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον 14ο αι. Μια άλλη όψη της καθημερινής ζωής», *Ροδιονιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακη*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σελ. 308-309.

τοι. Τα σκουπίδια, με εξαίρεση βέβαια την κοπριά σταύλου, οριζόταν να συγκεντρώνονται σε κάποιο κοντινό χώρο απ' όπου θα τα μάζευαν οι οδοκαθαριστές¹⁸. Το 1384, επειδή είχαν αυξηθεί σε όγκο και αριθμό οι εστίες σκουπιδιών μέσα στην πόλη, η Σύγκλητος έδωσε οδηγίες στο δούκα της Κρήτης και στους συμβούλους του να φροντίσουν για τον καθαρισμό και τη μεταφορά τους σε κατάλληλο χώρο¹⁹.

Το πρόβλημα όμως με τους τρόπους συσσώρευσης των απορριμμάτων δεν διορθώθηκε, γι' αυτό και στις αρχές του 15ου αιώνα τα μέτρα της Βενετίας για την καθαριότητα της πόλης και των δρόμων εστιάστηκαν στον τρόπο αποκομιδής και μεταφοράς των σκουπιδιών έξω από αυτήν. Κυρίως όμως στόχευαν στον καθορισμό του χρηματικού ποσού που όφειλε να συνεισφέρει κάθε κοινωνική τάξη για τα έξοδα καθαριότητας, όπως θα φανεί παρακάτω. Πάντως και το μέτρο αυτού του είδους δεν κατόρθωσε να επιλύσει το πρόβλημα καθαριότητας της πόλης, γεγονός που ανάγκασε την βενετική Σύγκλητο να επανέλθει με νέες οδηγίες προς τις αρχές του Χάνδακα, για τη λήψη δραστικότερων μέτρων. Παρόλα αυτά όμως οι περιηγητές Felix Fabri το 1480 και Georges Lengherand το 1485/86 επισημαίνουν ότι δεν υπήρχε αποχετευτικό σύστημα και ότι η πόλη είχε στενούς και βρώμικους δρόμους²⁰. Η περιορισμένη έκδοση διαταγμάτων αυτή την περίοδο δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η εικόνα του Χάνδακα ως προς την καθαριότητα διαφοροποιήθηκε. Κάθε άλλο μάλιστα, αφού είναι γνωστό ότι μετά το σει-

18. ASV, Duca di Candia (στο εξής DC), busta 14 (Bandi), φ. 257v-258r. Το ίδιο κείμενο επαναλαμβάνεται το 1360 και δημοσιεύεται από τον J. JEGERLEHNER, «Beitrag zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XVI Jahrhundert», *BZ* 13 (1904), σελ. 459-461. Στην έκδοση του 1360 δεν υπάρχει το πρώτο άρθρο του ανέκδοτου διατάγματος. (Στο εξής η παραπομπή θα γίνεται και στα δύο, εκτός από την περίπτωση που υπάρχει αναφορά μόνο στο πρώτο άρθρο, οπότε θα παραπέμπεται το ανέκδοτο).

19. Σ. Μ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας. Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385*, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας), τόμ. 2, τεύχ. 2, Αθήνα 1937, σελ. 273-274.

20. GEROLA, ό.π., τόμ. 3, σελ. 199.—HEMMERDINGER-ILIADOU, ό.π., σελ. 559, 561.

σμό του 1508 η συσσώρευση ερειπίων στους δρόμους όξυνε το πρόβλημα²¹.

Ένα άλλο διάταγμα έρχεται να προστεθεί στα προηγούμενα πολύ αργότερα, το 1570. Το διάταγμα αυτό αφορούσε ειδικά τους Εβραίους, οι οποίοι έπρεπε να καθαρίζουν αυθημερόν τις αυλές και το χώρο μπροστά από τις πόρτες τους, με πρόστιμο για τους παραβάτες 10 υπέρπυρα. Επιπλέον οριζόταν ότι κανείς Εβραίος ανεξαρτήτως ηλικίας δεν έπρεπε να ρίχνει νερό ή άλλες βρωμιές από το μπαλκόνι ή την πόρτα του στο δρόμο αλλά μόνο στον καθορισμένο από το κράτος τόπο. Η χρηματική ποινή σ' αυτή την περίπτωση ήταν 25 υπέρπυρα, από τα οποία το μισό ποσό προοριζόταν για την κατασκευή δημοσίων έργων και το υπόλοιπο περιερχόταν στον *cavalier*²².

Το 17ο αι. εκδόθηκαν νέα διατάγματα. Το πρώτο που αναφέρεται στην καθαριότητα των δρόμων χρονολογείται το έτος 1614 και αφορούσε τα λύματα τα οποία αντί να διοχετεύονται στους οχετούς (*cloache*) και στους αγωγούς (*acadoti*), ρίχνονταν από τα μπαλκόνια και τις πόρτες στους δημόσιους δρόμους, θέτοντας σε κίνδυνο την υγεία των πολιτών. Οριζόταν λοιπόν ότι οι κάτοικοι όφειλαν να μην πετούν νερά και βρωμιές από τα μπαλκόνια, αλλά να τα διοχετεύουν σε οχετούς. Οι τελευταίοι, σε περίπτωση που ήταν ανοιχτοί έπρεπε να σκεπαστούν, ενώ οι αγωγοί έπρεπε να τοποθετηθούν κάτω από το έδαφος. Οι ποινές για τους παραβάτες ήταν 25 τσεκίνια, εξορία, γαλέρα και φυλακή, ανάλογα με την παράβαση. Οριζόταν επιπλέον χρονικό διάστημα δεκαπέντε ημερών για να επισκευαστούν όλοι οι οχετοί, διαφορετικά η πολιτεία θα έστελνε σε όλα τα σημεία της πόλης τα αρμόδια για την καθαριότητα όργανα και όπου εντόπιζαν ανοιχτούς οχετούς ή υπέργειους αγωγούς, θα ίσχυαν οι προαναφερθείσες ποινές²³.

Ένα δεύτερο διάταγμα εκδόθηκε το 1622 και παρουσίαζε την

21. Ε. Κ. ΠΑΠΑΚΗ, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σελ. 476-487.

22. ASV, DC, busta 16 (Bandi), registro 10 (1566-1570), φ. 116V (7-4-1570).

23. Ό.π., registro 13 bis (1614), φ. 13V-14V (13-7-1614).

πιο ζοφερή εικόνα των δρόμων της πόλης που γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Από αυτό φαίνεται ξεκάθαρα ότι το πρόβλημα είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις εξαιτίας κυρίως της κοπριάς των ζώων, που πολλοί συγκέντρωναν και κρατούσαν στα σπίτια τους. Επιπλέον τα σκουπίδια, τα ανθρώπινα απεκκρίματα και άλλες βρωμιές, ήταν διασκορπισμένα στους δρόμους και καθώς σήπονταν, ανέδυσαν απαίσιες μυρωδιές και μόλυναν τον αέρα, προκαλώντας αρρώστιες και αυξάνοντας τη θνησιμότητα. Η φανερότατη απειλή των σκουπιδιών για την δημόσια υγεία, ανάγκασε την Βενετία να κατασκευάσει νέο σκουπιδότοπο αλλά και να λάβει πρόσθετα μέτρα για την καθαριότητα της πόλης. Τα μέτρα αυτά ήταν: α) Κάθε πολίτης οποιαδήποτε ώρα της ημέρας ή της νύχτας μπορούσε να πετάξει σκουπίδια στις χωματερές. β) Αμέσως μετά την κατασκευή των νέων χωματερών, όφειλαν όλοι οι κάτοικοι της πόλης να μεταφέρουν εκεί τα σκουπίδια τους καθημερινά και απαγορευόταν στο εξής να τα ρίχνουν στους δρόμους. Το πρόστιμο για τους παραβάτες των παραπάνω διατάξεων ήταν πέντε μήνες υποχρεωτική υπηρεσία στις γαλέρες με αλυσίδες στα πόδια και σε περίπτωση ανικανότητας θα τους κοβόταν το *riu valido* χέρι. Όταν ο παραβάτης ήταν γυναίκα θα έμενε στην μπερλίνα τρεις ώρες και θα μαστιγωνόταν διερχόμενη όλη την συνοικία, στην οποία έκανε την παράβαση²⁴.

Στα δύο παραπάνω διατάγματα του 17ου αι. έρχεται να προστεθεί μία επιπλέον μαρτυρία, υπερβολική ίσως, αλλά οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα γιατί αποτελεί ένα ακόμα αποδεικτικό στοιχείο της απογοητευτικής εικόνας των δρόμων και της πόλης κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα της βενετοκρατίας. Πρόκειται για «αγροίκον στιχούργημα» Ιταλού στρατιώτη, ο οποίος παρακαλεί το Θεό να φύγει γρήγορα από αυτή την πόλη που είχε *strade da porci e case da cavali*. Και συνεχίζει: *Non credo mai che ritrovar si possa / una città come questa mal messa; / tu vedi un po' di piazza tutta sporca, / li porci vanno a pascolar in essa;...*²⁵.

24. Ό.π., busta 17 (Bandi), registro 15 (1622-1624), φ. 5^v-6^v (3-5-1622).

25. GEROLA, ό.π., τόμ. 1/1, Βενετία 1905, σελ. 12-14 και ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΔΗ, ό.π., σελ. 67-68.

Εκτός όμως από τους δρόμους η πολιτεία μεριμνούσε για την καθαριότητα του περιβάλλοντος των εκκλησιών. Οι σχετικές αποφάσεις που αφορούσαν την καθαριότητα των χώρων αυτών λαμβάνονταν μετά από διαμαρτυρία είτε των επιτρόπων των ναών, είτε των ιδιοκτητών τους. Πολλές φορές εκτός από την καθαριότητα, τα μέτρα επεκτείνονταν και στην προστασία των ναών από άλλου είδους επεμβάσεις, όπως η πώληση αγαθών στο προαύλιο της εκκλησίας, ή η είσοδος σε αυτό διαφόρων κατοικίδιων ζώων. Για παράδειγμα το 1422, μετά από αίτηση του εφημέριου της εκκλησίας της Κυρίας των Αγγέλων, Μάρκου Παυλόπουλου, αποφασίστηκε να μεταφερθούν τα σφαγεία μακρύτερα από το ναό επειδή οι βλαβερές αναθυμιάσεις εμπόδιζαν τους πιστούς να παρακολουθήσουν τη λειτουργία²⁶. Η απόφαση αυτή πιθανότατα δεν εφαρμόστηκε, όπως φανερώνει διάταγμα του 1521, σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν στους κρεοπώλες να τοποθετούν τον πάγκο τους μπροστά ή απέναντι από την πόρτα της Κυρίας των Αγγέλων²⁷. Επίσης, το 1541 σε διατάξεις που αναφέρονταν στην ενοικίαση του φόρου επί των σφαγείων (*dazio della beccheria*), απαγορευόταν στον ενοικιαστή του φόρου και στους κρεοπώλες ή τους υπαλλήλους τους να πετούν απορρίμματα στην πλατεία των σφαγείων (*campo della becharia*) και μπροστά από την παραπάνω εκκλησία. Τα απορρίμματα έπρεπε να συγκεντρώνονται και να ρίχνονται στη θάλασσα του Δερματά. Η ποινή για τους παραβάτες ήταν δέκα υπέρπυρα²⁸. Σε διάταγμα του 1523 σημειώνεται ότι οι υποδηματοποιοί δεν έπρεπε να πωλούν τα προϊόντα τους ούτε να βλαστημούν μπροστά στην εκκλησία της Παναγίας των Θαυμάτων

26. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνας (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *ΑΙΕΕ* 15 (1961), σελ. 179.

27. ASV, DC, busta 15 bis (Bandi), registro 6 (1518-1526), φ. 53^ρ.

28. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΛΑ, «Ενοικιάσεις φόρων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αιώνας). Ο "φόρος επί των σφαγείων" ("Dazio della Beccheria")», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα [1992], σελ. 44, 50.

(*Miracoli*)²⁹. Μετά από αίτηση του Μιχαήλ da Rodho, επιτρόπου του μοναστηριού των *infermi* του Αγίου Λαζάρου, το 1542 απαγορεύτηκε στους κρεοπώλες και στους βοσκούς ή στους βοηθούς τους να βάζουν τα ζώα τους στη λότηα του μοναστηριού³⁰. Το 1543 εξάλλου με αίτηση του Μιχαήλ Geriti, βαρδιάνου της εκκλησίας και της αδελφότητας της Κυρίας των Αγγέλων, στην δικαιοδοσία της οποίας ανήκε το μοναστήρι της Αγίας Θεοδοσίας, απαγορεύτηκε στους κατοίκους της πόλης να βάζουν ζώα στην αυλή του παραπάνω μοναστηριού, γιατί στο χώρο αυτό υπήρχαν τάφοι³¹. Άλλο διάταγμα, του 1570, απαγόρευε στους πολίτες να πετούν σκουπίδια στην εκκλησία της Παναγίας της Οδηγήτριας που βρισκόταν στο βούργο³². Το 1607 έλαβε μεγάλες διαστάσεις η απόθεση σκουπιδιών από Εβραίους στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, η οποία βρισκόταν κοντά στην Εβραϊκή, κατά τη διάρκεια της γιορτής του αγίου. Αμέσως ορίστηκε ότι οι Εβραίοι όφειλαν μέσα σε οκτώ ημέρες *per il loro commune* και με έξοδά τους να αποκομίσουν τα σκουπίδια και τις βρωμιές, που είχαν ρίξει στο χώρο της εκκλησίας καθώς και στη διπλανή οχύρωση και να τα πετάξουν στη θάλασσα *verso tramontana*. Οι ποινές για τους παραβάτες ήταν για τους άνδρες 18 μήνες στη γαλέρα, ενώ για τις γυναίκες το δημόσιο μαστίγωμα. Επιπλέον ορίστηκε χρηματικό πρόστιμο είκοσι τσεκίνια³³.

Ειδική μέριμνα είχε ληφθεί για την προφύλαξη από τα σκουπίδια των *πηγαδιών* του Χάνδακα, από τα οποία προμηθεύονταν νερό ο πληθυσμός της πόλης κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας, πριν δηλαδή εκτελεστούν τα μεγάλα έργα ύδρευσης από τον Μοροζίνη. Έτσι διάταγμα του 1335 απαγόρευε στους

29. ASV, DC, busta 15 bis (Bandi), registro 6 (1518-1526), φ. 80^v (30-3-1523). Για την απαγόρευση της πώλησης εμπορευμάτων κατά τις αργίες όπως και των βλαστημιών, βλ. ΛΕΠΑΞΙΑΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995, σελ. 29-34.

30. ASV, DC, busta 15 bis (Bandi), registro 9 (1538-1543), φ. 168^r (25-7-1542).

31. Ό.π., φ. 174^r (11-1-1542 m. v = 1543).

32. Ό.π., busta 16 (Bandi), registro 10 (1566-1570), φ. 130^r (8-7-1570).

33. Ό.π., registro 12 (1607-1609), φ. 32^{r-v} (17-11-1607).

κατοίκους να ρίχνουν πέτρες ή σκουπίδια στα πηγάδια του βούργου με ποινή 5 υπέρπυρα για τους παραβάτες· οι πέτρες ειδικά έπρεπε να συγκεντρώνονται σε καθορισμένο από την πολιτεία χώρο³⁴.

Στην αμυντική πολιτική της Γαληνοτάτης ανήκε και η φροντίδα των τειχών και του λιμανιού από κάθε είδους απορρίμματα —συνήθως σκουπίδια και χώματα— τα οποία θα προκαλούσαν την φθορά τους. Ειδικά για το λιμάνι, το οποίο εκτός από την χρησιμότητά του στην άμυνα του νησιού αποτελούσε χώρο ζωτικής σημασίας για το κρητικό εμπόριο, σε πολλά διατάγματα υπάρχει ειδική αναφορά, γεγονός που αποδεικνύει το εύλογο ενδιαφέρον της πολιτείας για έναν τόσο προσοδοφόρο χώρο³⁵. Το πρώτιστο βέβαια μέλημα του κράτους ήταν η αποφυγή της προσάμμισης, η οποία απειλούσε το λιμάνι του Χάνδακα, όπως εξάλλου και του Ρεθύμνου. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από τις συνεχείς εργασίες εκβάνθισης που επιχειρούσε η βενετική διοίκηση στα δύο λιμάνια. Επικίνδυνα όμως ήταν και τα σκουπίδια της πόλης, τα οποία συνήθως μετέφεραν τα νερά των βροχών στο λιμάνι, προκαλώντας μεγάλες ζημιές. Παράλληλα είναι ευνόητο ότι οι καθημερινές λειτουργίες του λιμανιού, όπως ήταν η αναχώρηση και η άφιξη των εμπορικών πλοίων, ρύπαιναν όχι μόνο την αποβάθρα αλλά και τη γύρω θαλάσσια περιοχή. Αν προστεθούν οι εργασίες κατασκευής ή επισκευής των γαλερών στον κοντινό με το λιμάνι χώρο των ναυπηγείων, γίνεται φανερό ότι η ευρύτερη περιοχή του λιμανιού ήταν αρκετά ευάλωτη σε κάθε είδους ρύπανση. Την εικόνα συμπλήρωναν τα σαπισμένα και παλιά πλοία που οι ιδιοκτήτες τους τα εγκατέλειπαν στην περιοχή του λιμανιού. Τα δύο διατάγματα που ακολουθούν και αναφέρονται στη ρύπανση του λιμανιού, αφορούν αυτό ακριβώς το θέμα. Συγκεκριμένα, το 1314 ορίζεται ότι όποιοι πολίτες είχαν αφήσει στο λιμάνι παλιά πλοία θα έπρεπε

34. Ό.π., busta 14 (Bandi), φ. 105V.

35. Σε διάταγμα του 1384 αναφέρεται ότι τα σκουπίδια καθημερινά πολλαπλασιάζονται *que prout omnibus est manifestum sunt maxima causa faciendi amonire vel atterere portum nostrum terre predictae*, ΘΕΟΤΟΚΗ, ό.π., σελ. 273. Το ίδιο αναφέρεται και στο διάταγμα του 1407, NOIRET, ό.π., σελ. 175.

να τα μετακινήσουν μέσα σε δέκα ημέρες, διαφορετικά θα κατέβαλαν 10 υπέρπυρα³⁶. Το 1319 επίσης η Πολιτεία όριζε ότι κανείς δεν έπρεπε να αφήνει στην ακτή και στο λιμάνι, από τα ναυπηγεία έως *ad caput Malli*, ξύλα και βάρκες παλιές με ποινή πέντε υπέρπυρα³⁷. Ένα τρίτο διάταγμα του 1363 απευθυνόταν στους κατόχους υλικών για την κατασκευή βαρελιών (*circulos, botamina et lignamina*), τα οποία εγκατέλειπαν έξω από την πύλη που οδηγούσε στη θάλασσα και οριζόταν ότι όφειλαν σε διάστημα τριών ημερών να τα μεταφέρουν μέσα στην πόλη³⁸.

Τα τείχη του Χάνδακα που έφθαναν μέχρι τη θάλασσα, αποτελούσαν εύκολο μέσο μεταφοράς των απορριμμάτων της πόλης στο λιμάνι. Ήδη αναφέρθηκε το διάταγμα του 1340, σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν να ρίχνονται σκουπίδια στα τείχη της Μεθώνης και της Κορώνης. Ανάλογο διάταγμα ίσχυε και στο Χάνδακα το 1323, το οποίο όριζε ότι δεν έπρεπε να πετιούνται σκουπίδια ή χώμα στα τείχη από τις πόρτες και τα παράθυρα των οικιών που βρίσκονταν *super ipsis muris*, γιατί προξενούσαν ζημιές στην πόλη και στο λιμάνι. Αυτό συνέβαινε επειδή τα απορρίμματα σχημάτιζαν επάνω στα τείχη σωρούς, οι οποίοι *descendunt ad mare et atteratur portus*. Η ποινή για τους παραβάτες ήταν πέντε υπέρπυρα³⁹. Το 1356 ανάμεσα σε άλλες οδηγίες της βενετικής Συγκλήτου προς τις αρχές του Χάνδακα σχετικά με το λιμάνι, δινόταν εντολή να φροντίζουν να διοχετεύονται αλλού τα νερά της πόλης και να επισκευάζουν τα καροτσάκια που χρησιμοποιούσαν παλιότερα οι δημόσιοι οδοκαθαριστές προκειμένου να εμποδιστεί η κάθοδος των σκουπιδιών στο λιμάνι⁴⁰. Αργότερα σε έγγραφο του 1549 αναφερόταν η κακή κατάσταση του μώλου, καθώς και η κατάρ-

36. RATTI, *Bandi*, σελ. 23, αρ. 47.

37. Ό.π., σελ. 88, αρ. 238.

38. J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σελ. 102. Πρβλ. RUTHI GERTWAGEN, «The Venetian port of Candia, Crete (1299-1363): Construction and Maintenance», *Mediterranean Cities Historical Perspectives*, Μεγάλη Βρετανία 1988, σελ. 148.

39. RATTI, *Bandi*, σελ. 130-131, αρ. 343.

40. GEROLA, ό.π., τόμ. 4, Βενετία 1932-40, σελ. 87.

ρευση του τοίχου, ο οποίος εμπόδιζε τα σκουπίδια της πλατείας να κατεβαίνουν στο λιμάνι. Φαίνεται λοιπόν ότι πριν τα μέσα του 16ου αιώνα είχε χτιστεί τοίχος για την προστασία του λιμανιού από τα σκουπίδια της πόλης, του οποίου όμως η καταστροφή την περίοδο αυτή διευκόλυνε *il riempimento del porto*⁴¹. Κατά τη διάρκεια της θητείας του προβλεπτή Giacomo Foscarini (1574-1577), τα μέτρα για την προστασία του λιμανιού έγιναν αυστηρότερα. Στη νομοθετική διάταξη που εξέδωσε στις 10 Ιουλίου 1575 απαγορευόταν το άδειασμα των αποβλήτων (*savorna*) των πλοίων στο λιμάνι καθώς και το καλαφάτισμα των γαλερών. Η τιμωρία για τους παραβάτες ήταν 300 και 200 τσεκίγια αντίστοιχα και δύο χρόνια στη γαλέρα. Ακόμα, οριζόταν ότι αν κάποιος ιδιώτης πετούσε σκουπίδια στο λιμάνι, σε περίπτωση που ήταν άνδρας θα μαστιγωνόταν αμέσως τρεις φορές και αν ήταν γυναίκα θα υποβαλόταν στην ίδια τιμωρία δημοσίως στο λιμάνι⁴². Για τη συντήρηση του λιμανιού και τη διατήρηση του απαραίτητου στα πλοία βάθους, το 1589 ο προβλεπτής Zuanne Mocenigo επιφόρτισε όσους πλοιοκτήτες ήθελαν να καθαρίσουν ή να επισκευάσουν τα πλοία τους μέσα στα λιμάνια του νησιού να μεταφέρουν με δικά τους έξοδα τρία φορτηγά πλοία με λάσπη, διαφορετικά θα ήταν αναγκασμένοι να καταβάλουν τριάντα υπέρπυρα, για κάθε εκατό *botte* εκτοπίσματος των πλοίων τους⁴³. Η απόφαση αυτή είναι φανερό ότι υιοθετήθηκε από τον προβλεπτή για να αποτρέψει τη ρύπανση του λιμανιού. Είναι γεγονός ότι η φροντίδα του λιμανιού απασχολούσε πάντα τις βενετικές αρχές και αποσπούσε ένα αξιοσέβαστο ποσό από τον προϋπολογισμό της Γαληνοτάτης⁴⁴. Γι' αυτό το λόγο οι εκάστοτε προβλεπτές προσπαθούσαν να αυξήσουν το ποσό αυτό για να παραμένει καθαρό το λιμάνι. Την ίδια πολιτική ακολουθούσε

41. Ό.π., σελ. 90.

42. ASV, Senato-Provveditori da Terra e da Mar, filza 739, φ. 82^v-84^r.

43. Σ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τόμ. 1, Ηράκλειο 1940, σελ. 179.

44. Σ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ, «Η έκθεση του προβλεπτή Isepo Civran», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σελ. 395.

η Βενετία και για τα λιμάνια των Χανιών και του Ρεθύμνου, που αντιμετώπιζαν ανάλογα προβλήματα⁴⁵.

Δυστυχώς για τους ιδιωτικούς χώρους τα διατάγματα δίνουν ελάχιστες πληροφορίες. Για το εσωτερικό των κατοικιών και των εργαστηρίων δεν έχουμε παρά αόριστες ειδήσεις. Είναι προφανές ότι τέτοιου είδους στοιχεία θα έρριχναν φως σε ένα θέμα τόσο ενδιαφέρον, όπως οι συνθήκες υγιεινής των κατοικιών της βενετοκρατίας. Οι περισσότερες διατάξεις όμως αφορούσαν την καθαριότητα του χώρου που βρισκόταν έξω από τις πόρτες ή τα παράθυρα των σπιτιών, των σημείων δηλαδή που επικοινωνούσαν με τους δρόμους ή τις αυλές, για τα οποία έχει ήδη γίνει αναφορά παραπάνω. Έτσι έχει ιδιαίτερη αξία η πληροφορία του προσκυνητή Pietro Casola ο οποίος επισκέφτηκε το Χάνδακα το 1494 και αναφέρει ότι τα σπίτια του Χάνδακα δεν είχαν τους απαραίτητους για την καθαριότητα του ανθρώπινου σώματος χώρους και ότι οι κάτοικοι άδειαζαν τα δοχεία νυκτός στους δρόμους, προκαλώντας πανικό στους περαστικούς και βρωμίζοντας την πόλη⁴⁶.

Μεγαλύτερο πρόβλημα για την καθαριότητα της πόλης αποτελούσαν οι ακάλυπτοι χώροι (*terre vacue*), οι οποίοι πολλές φορές μετατρέπονταν σε τόπους συσσώρευσης σκουπιδιών. Έτσι άρθρο

45. Αναφέρθηκε ήδη στην αρχή ότι το 1581 ο ρέκτορας της πόλης των Χανιών διαμαρτυρόταν επειδή σχεδόν όλα τα σκουπίδια κατέληγαν στο λιμάνι. Το 1584 ο capitano della guardia Filippo Pasqualigo επαναλάμβανε ότι για να μη μεταφέρονται τα σκουπίδια της πόλης στο λιμάνι χρειάζονται 800 δουκάτα για να αλλάξει η κλίση των δρόμων προς την πόλη αντί προς το λιμάνι. Το 1608 ο προβλεπτής Gerolamo Capello ανέφερε ότι εξαιτίας των βροχών τα σκουπίδια έπεφταν στο λιμάνι και ότι φρόντισε με κάθε επιμέλεια να διατηρηθεί καθαρή η πόλη. Τόνιζε όμως ότι ήταν αδύνατο να διορθωθεί η κατάσταση επειδή η χρόνια συνήθεια αυτών των ανθρώπων *habituata nell' immonditie e senza nessuna civiltà*, αρκούσε για να βρωμίσει σύντομα πάλι η πόλη, βλ. GEROLA, ό.π., σελ. 101, 103. Το λιμάνι του Ρεθύμνου αντιμετώπιζε έντονα το πρόβλημα της προσάμμισης αλλά και των σκουπιδιών της πόλης που, όπως αναφέρει το 1627 ο ρέκτορας Alvisè Rimondi, μεταφέρονταν στο λιμάνι διαμέσου των δύο μικρών αυλακιών της κρήνης, βλ. GEROLA, ό.π., σελ. 112-113.

46. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 341-342 και DEMOCRATIE ILIADOU, «La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684)», *Studi Veneziani* 15 (1973), σελ. 496. Το ίδιο υποστήριζε και ο περιηγητής Felix Fabri το 1480, HEMMERDINGER-ILIADOU, ό.π., σελ. 559. Ανάλογη κατάσταση επικρατούσε και στην Κωνσταντινούπολη, ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, ό.π., σελ. 347.

των διαταγμάτων του 1352 και του 1360 όριζε ότι όποιος είχε *aliquam terram suam vacuam* στην οποία έρριχνε ή στην οποία υπήρχαν ήδη σκουπίδια *vel aliquid fetidum*, όφειλε να καθαρίζει το χώρο αυτό σε διάστημα πέντε μηνών με ποινή για τους παραβάτες δέκα υπέρπυρα. Επίσης κάθε ιδιοκτήτης έπρεπε να διατηρεί καθαρό το οικόπεδό του και να το χτίσει ή να το περιφράξει. Η ποινή για τους παραβάτες ήταν και σε αυτή την περίπτωση δέκα υπέρπυρα. Μία άλλη μαρτυρία, ενδεικτική της κατάστασης που επικρατούσε στα άχτιστα οικόπεδα, αποτελεί το αίτημα του Honorio Bertolini, ο οποίος το 1590 ζήτησε από τη βενετική διοίκηση να του κατακυρωθεί ένα οικόπεδο που βρισκόταν κοντά στο δουκικό παλάτι. Στο χώρο αυτό υπήρχαν σκουπίδια, αλλά αυτός θα έκτιζε κατάστημα⁴⁷.

Για τους τεχνίτες που διατηρούσαν εργαστήρια στο κέντρο της πόλης και ειδικά για όσους επεξεργάζονταν πρώτες ύλες δεν υπήρχαν ειδικές διατάξεις. Αναμφίβολα η σφαγή και η εκδορά των ζώων, η επεξεργασία του δέρματος, του σχοινιού ή του σιδήρου, αποτελούσαν λειτουργίες ιδιαίτερα επιβλαβείς για το περιβάλλον και την καθαριότητα της πόλης⁴⁸. Ήδη αναφέρθηκαν τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι διάφοροι επαγγελματίες με το να τοποθετούν τους πάγκους τους στις αυλές των εκκλησιών. Το ίδιο συνέβαινε και με τους πωλητές μικρών ζώων, ψαριών και οπωρολαχανικών που εξέθεταν τα προϊόντα τους επάνω σε πάγκους (*banchi-scagni*) στην αγορά και σε καθορισμένα σημεία της πόλης. Γι' αυτό το λόγο κάθε Σάββατο οι κρεοπώλες και οι *malcusinati* πλήρωναν

47. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985, σελ. 94, αρ. 381. Ίδιο αίτημα έχουμε και στην Κέρκυρα το 1746, όπου αναφέρεται ότι οικόπεδο είχε γίνει σκουπιδότοπος, βλ. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας*, τεύχ. 3 (1714-1796), Ιωάννινα 1992, σελ. 40 αρ. 190.

48. Στην Κωνσταντινούπολη οριζόταν ότι τέτοιου είδους εργαστήρια έπρεπε να βρίσκονται έξω από την πόλη ή σε σημεία απόκεντρα, ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ό.π., τόμ. 2/1, Αθήνα 1948, σελ. 239. Στη Ζάκυνθο το 1705 απαγορευόταν στους βυρσοδέψες να επεξεργάζονται τα δέρματα μέσα στην πόλη, Λ. Χ. ΖΩΗ, *Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι*, Ζάκυνθος 1843, σελ. 54.

ένα σολδίο για τον καθαρισμό των σφαγείων⁴⁹. Διάταγμα επίσης του 1577 όριζε ότι όλοι οι τεχνίτες που εργάζονταν στη *ruga mai-stra* όφειλαν να καθαρίζουν *dal' una et l' altra banda* τις βρωμιές όχι μόνο του προαναφερθέντος δρόμου, αλλά και όλων των κοντινών οδών για να παραμένει η πόλη καθαρή⁵⁰. Στο διάταγμα του 1622 οριζόταν ότι οι τεχνίτες πρέπει να διατηρούν καθαρά τα εργαστήριά τους. Ακόμη με συμβολαιογραφική πράξη του 1632, ενοικιάστηκε εργαστήριο στον βυρσοδέρφη Γιαννά Κολουβά, το οποίο βρισκόταν στην ενορία της Παναγίας Μανωλήτισσας και ανάμεσα στους όρους του συμβολαίου αναφερόταν ότι ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να μη ρίχνει τα νερά που χρησιμοποιούσε για την επεξεργασία των δερμάτων από την πόρτα του εργαστηρίου στο δρόμο, αλλά να κατασκευάσει ένα *gatolo* σκεπαστό με πέτρες και να *getar le aque dove parera a lui*⁵¹.

2. Είδη απορριμμάτων

Στα περισσότερα διατάγματα δεν υπήρχε σαφής αναφορά στα είδη των σκουπιδιών. Διακρίνονταν βέβαια σε υγρά και στερεά και ονομάζονται γενικά βρωμιές (*immundicie, sporcheze, quisquillie, sordidezze, lordure*), σκουπίδια (*scovadhulie*), κοπριά (*ledhame*), ανθρώπινα απεκκρίματα (*escrementi humani*). Με δείκτη τους αποδέκτες των διαταγμάτων μπορούμε σχηματικά να τα διαχωρίσουμε σε απορρίματα οικιών, εργαστηρίων και σε άχρηστα υλικά οικοδομής.

Στα πρώτα, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε, ότι θα συγκαταλέγονταν τα υπολείμματα των τροφών (κόκκαλα, κουκούτσια, φλούδες), τα παλιά και σπασμένα αντικείμενα, τα κατεστραμμένα

49. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, ό.π., σελ. 44, 50. Για τους *malcusinati* βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, ό.π., σελ. 43 και Σ. Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ, 'Ερευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτζη, Ηράκλειο Κρήτης 1993, σελ. 41-42.

50. ASV, DC, busta 50 bis, τετράδιο 6 (Repertorio di regg. della Cancelleria Ducale di Candia), φ. 47^r (91^r) (15-5-1577).

51. ASV, Notai di Candia, busta 219 (Zorzi Protonotari), libro 1 (1631-1634), φ. 81^r-82^r (4-2-1632).

ρούχα, τα ακάθαρτα νερά και το χώμα. Μέρος των οικιακών απορριμμάτων αποτελούσε η κοπριά του σταύλου που συνήθως διατηρούσε κάθε σπίτι και η οποία αναφερόταν σε όλα σχεδόν τα διατάγματα. Η επανάληψη της τελευταίας στις πηγές συνδέεται άμεσα με τις μεταφορές μέσα και έξω από την πόλη, οι οποίες εκτελούνταν με ζώα. Επιπλέον όσοι διέθεταν σταύλο τις περισσότερες φορές συγκέντρωναν την κοπριά και την έβγαζαν στο δρόμο. Εξαίρεση αποτελούσαν εκείνοι που είχαν κήπο και τη χρησιμοποιούσαν για τη λύπανσή του. Ειδικά για την περίπτωση αυτή, διάταγμα του 1344 όριζε ότι απαγορευόταν η τοποθέτηση και η συλλογή κοπριάς μέσα στο μπούργο, εκτός αν βρισκόταν συγκεντρωμένη δίπλα σε κήπο με σκοπό να χρησιμοποιηθεί εκεί⁵². Η ύπαρξη λοιπόν κήπου μέσα στην πόλη ή αγρού κοντά σ' αυτή αποτελούσε πρόσφορο χώρο για την διευθέτηση της κοπριάς.

Τα απορρίμματα των εργαστηρίων ήταν τα προερχόμενα από τη διαδικασία της επεξεργασίας, της παραγωγής και της πώλησης των αγαθών, είτε αυτή συντελούνταν μέσα στα εργαστήρια, είτε στους πάγκους όπου εκτίθενταν τα προϊόντα. Ειδική όμως αναφορά σε αυτά, εκτός από τα απόβλητα των βυρσοδεψείων και τα κατάλοιπα των σφαγείων, δεν υπάρχει.

Ένα άλλο είδος απορριμμάτων για το οποίο υπάρχουν πολλές πληροφορίες είναι τα οικοδομικά υλικά. Η οικοδομική δραστηριότητα επιβάρυνε το οδικό δίκτυο της πόλης, αφού οι σωροί των απαραίτητων για το χτίσιμο υλικών εναποτίθενταν στους δρόμους. Επίσης κατεστραμμένα οικοδομικά υλικά (ξύλα, πέτρες, μπάζα) συσσωρεύονταν στους δρόμους με τις επισκευές κτηρίων⁵³, τους σεισμούς και το πέρασμα του χρόνου. Ήδη στα διατάγματα του 1352 και του 1360 οριζόταν ότι όσοι έχουν σπίτια που έχουν καταρρεύσει ή είναι ετοιμόρροπα και φαίνεται ότι θα πέσουν τα μπάζα

52. ASV, DC, busta 14 (Bandi), φ. 173^r.

53. Σε συμβολαιογραφική πράξη για επισκευή κατοικίας συμφωνείται να *buttari giu la terrazza fuori nella strada communa*, ASV, Notai di Candia, busta 253 (Tommaso Sachiellari), 1600-1602, φ. 22^r (18-8-1660).

στους δρόμους, όφειλαν να απομακρύνουν τα μπάζα, διαφορετικά θα πλήρωναν πρόστιμο 10 υπέρπυρα. Οι πέτρες και τα μπάζα συγκεντρώνονταν, σύμφωνα με διάταγμα του 1335, σε καθορισμένο από το κράτος χώρο. Μεταγενέστερα όμως, σε διάταγμα του 1622, ο χώρος αυτός ήταν οι γνωστές χωματερές, όπου εντός δεκαπέντε ημερών έπρεπε όλοι να μεταφέρουν τα ερείπια που συσσωρεύτηκαν γύρω από τα σπίτια τους⁵⁴.

Ο μεγάλος σεισμός του 1508 δημιούργησε πλήθος ερειπίων. Ακόμα και στον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στο λιμάνι είχαν πέσει σωροί από πέτρες και δοκάρια και εμπόδιζαν τη διάβαση. Οι περιηγητές που επισκέφτηκαν το Χάνδακα μετά το σεισμό περιγράφουν τις μεγάλες καταστροφές που προξένησε στα κτήρια της πόλης. Ο Domenico Trevisan το 1512 αναφέρει ότι τα ερείπια των σπιτιών που καταστράφηκαν είναι παρόμοια με της Ρώμης⁵⁵. Ο Jacques Le Saige το 1518 επισημαίνει ότι τα μισά σπίτια απ' όσα είχαν ερειπωθεί, εγκαταλείφθηκαν και δεν επισκευάστηκαν⁵⁶. Ανάλογες επιπτώσεις είχαν και οι σεισμοί που έγιναν πριν και μετά το σεισμό αυτό.

Όμως και κατά το λοιμό του 1592 ο Χάνδακας γέμισε ερείπια επειδή κατεδαφίστηκαν περισσότερα από εκατό άδεια σπίτια για να πουληθούν τα δοκάρια τους στο ναυπηγείο. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τους Βενετούς να απαγορεύσουν τις κατεδαφίσεις⁵⁷. Την εικόνα των ερειπωμένων και κατεδαφισθέντων κατοικιών συμπλήρωναν τα παλαιά και εγκαταλελειμμένα κτήρια του δημοσίου που, όπως αναφέρει ο capitano του Χάνδακα Filippo Pasqualigo, δεν απέδιδαν καμιά πρόσοδο, επειδή δεν πωλούνταν ούτε αγοράζονταν ούτε ενοικιάζονταν, με αποτέλεσμα να καταρρέουν οι στέγες τους,

54. ASV, DC, busta 17 (Bandi), registro 15 (1622-1624), φ. 5^v-6^v.

55. HEMMERDINGER-ILIADOU, ό.π., σελ. 564.

56. Ό.π., σελ. 569-570. Το ίδιο επισημαίνουν και άλλοι περιηγητές όπως ο Heinrich Stulz το 1519, ο Daniel Ecklin το 1552, ο Jerome Dandini το 1599, βλ. HEMMERDINGER-ILIADOU, ό.π., σελ. 568, 571 και 593. Για το σεισμό του 1508 βλ. ΠΛΑΤΑΚΗ, ό.π., σελ. 476-487 και ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ό.π., σελ. 148-150.

57. ΣΠΑΝΑΚΗ, *Μνημεία*, ό.π., τόμ. 3, Ηράκλειο 1953, σελ. 111-112.

να σαπίζουν τα δοκάρια τους και στο τέλος να καταστρέφονται ολοκληρωτικά⁵⁸.

3. Η αποκομιδή των απορριμμάτων

Στα αστικά κέντρα, όπως ήταν ο Χάνδακας, η απομάκρυνση των απορριμμάτων και η διευθέτηση των λυμάτων ήταν αναγκαία για την υγιεινή διαβίωση των κατοίκων. Ήδη κατά τη βυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο περιηγητής Felix Fabri, λειτουργούσε στο Χάνδακα ειδική υπηρεσία με υπαλλήλους, οι οποίοι καθάριζαν την πόλη μία φορά την εβδομάδα. Αντίθετα, επισημαίνει ο ίδιος περιηγητής, οι Βενετοί ενώ επέβαλαν βαρείς φόρους στους κατοίκους, δεν ξόδευαν τίποτε για την καθαριότητα των πόλεων⁵⁹. Πραγματικά, μέχρι και το πρώτο μισό του 14ου αι. δεν φαίνεται, τουλάχιστον στα διατάγματα, να υπήρχαν ειδικοί υπάλληλοι για την καθαριότητα. Από το 1352 όμως και ύστερα μαρτυρείται η ύπαρξη δώδεκα οδοκαθαριστών που περνούσαν καθημερινά από τους δρόμους και τις συνοικίες με τέσσερα καροτσάκια, δύο για το ανατολικό μέρος της πόλης και δύο για το δυτικό, *sonando unum cornum pro unaquaque careia*. Για τους οδοκαθαριστές που δεν θα υπάκουαν στις παραπάνω οδηγίες προβλεπόταν πρόστιμο δώδεκα γρόσια. Οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να τοποθετούν τα σκουπίδια τους επάνω στα καροτσάκια για τη μεταφορά τους έξω από την πόλη. Τα καροτσάκια απαγορευόταν να μεταφέρουν κοπριά, για την οποία όφειλαν οι ίδιοι οι πολίτες να φροντίζουν⁶⁰. Η ύπαρξη δημοσίων οδοκαθαριστών (*sprazzini pubblici*) με καροτσάκια, τα οποία όμως χρειάζονταν επισκευή, επιβεβαιώνεται και από το έγγραφο του 1356⁶¹. Δυστυχώς τέτοιου είδους πληροφορίες δεν αναφέρονται στις πηγές των επόμενων αιώνων, ακόμα και στο εκτενές διάταγμα του 1622.

58. Ό.π., σελ. 62.

59. HEMMERDINGER-LIADOU, ό.π., σελ. 559.

60. ASV, DC, busta 14 (Bandi), φ. 257^v-258^r και JEGERLEHNER, Beiträge, ό.π., σελ. 459-461.

61. GEROLA, ό.π., σελ. 87.

Η αποκομιδή των απορριμμάτων γινόταν καθημερινά, ενώ μία φορά την εβδομάδα, συνήθως κάθε Σάββατο, οριζόταν ότι θα πρέπει οι πολίτες να σκουπίζουν το χώρο μπροστά από τα σπίτια τους⁶². Οι αρχές του Χάνδακα έπαιρναν πρόσθετα μέτρα καθαριότητας κατά τη διεξαγωγή λιτανειών στους δρόμους της πόλης, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στη γιορτή της Αγίας Δωρεάς (*Corporis Domini*)⁶³. Έκτακτα μέτρα λαμβάνονταν επίσης σε περιπτώσεις επιδημίας⁶⁴ ή σεισμού⁶⁵.

Αρκετές μνείες υπάρχουν για τις τοποθεσίες στις οποίες συγκεντρώνονταν τα σκουπίδια, δηλαδή τις χωματερές, ήδη από το 14ο αιώνα. Στο πρώτο άρθρο της διάταξης του 1352 αναφέρεται ότι ο τόπος αυτός ονομαζόταν Μεγάλη Κοπριά (*Megali Coprea*) και βρισκόταν πίσω από τις αποθήκες κάποιου Andruini χωρίς περισσότερα στοιχεία⁶⁶. Σε έγγραφο πάλι του 1526 αναφέρεται η ενοικίαση αποθήκης που ανήκε στο νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου και βρισκόταν στο βούργο του Χάνδακα *in contrà de megales copres*⁶⁷. Η θέση του σκουπιδότοπου, σύμφωνα με τα πρώτα διατάγματα του 1317, ήταν έξω από τα τείχη (*extra portas*), σε κάποιο σημείο του βούργου, αλλά προφανώς εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού και της επέκτασης της πόλης κατά τους τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας, η θέση αυτή δεν θα ήταν σταθερή⁶⁸. Το

62. ASV, DC, busta 14 (Bandi), φ. 257^v-258^r και JEGERLEHNER, Beitrage, ό.π., σελ. 459-461.

63. Διάταγμα του Δούκα το 1628 όριζε *che il giorno di Corpus Dominis si debbano tener nette le strade*, ASV, DC, busta 50, τετράδιο 4 (Repertorio di regg. della Cancelleria Ducale di Candia), φ. 119^v (11-6-1628). Βλ. και ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ό.π., σελ. 136.

64. Κατά το λοιμό του 1456 για να περιοριστεί η μετάδοση της επιδημίας, οι *Proveditori della Sanità* καθάρισαν τους δρόμους του Χάνδακα, Ν. Δ. ΖΟΥΔΙΑΝΟΥ, *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*, τόμ. 1, Αθήνα 1960, σελ. 202.

65. Στην Κεφαλονιά μετά το σεισμό που έγινε στις 11 Ιουλίου 1767 οι δρόμοι ήταν αδιάβατοι από τα ερείπια και οι αρχές έστειλαν κατάδικους για να τους καθαρίσουν, Η. Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. 2, Αθήνα 1960, σελ. 434.

66. ASV, DC, busta 14 (Bandi), φ. 257^v.

67. ASV, Notai di Candia, busta 281 (Zorzi Vasmulo), libro 2 (1526), φ. 30^v (19-4-1526).

68. Στην Έμεσα της Συρίας είναι γνωστό ότι ήδη από τον 6ο αι. η θέση του σκουπιδότοπου ήταν έξω από τα τείχη της πόλης, βλ. ΚΑΡΗΟΖΗΛΟΥ, ό.π., σελ. 346.

1384 και το 1407 όμως *copreas* ονόμαζαν και τους σωρούς των σκουπιδιών, τα οποία συγκέντρωναν μέσα στην πόλη (*que in tantum de tempore in tempus creverunt in magnos montes vocatos copreas*)⁶⁹. Και στη Βενετία υπήρχαν ανάλογοι χώροι συγκέντρωσης, ειδικά διαμορφωμένοι σε κάθε πλατεία⁷⁰. Το 16ο αι. η χωματερή ονομαζόταν μόνο *loco deputato*⁷¹, ενώ στο διάταγμα του 1622 αναφερόταν ότι οι Βενετοί κατασκεύαζαν νέες χωματερές (*scovazzere*) χωρίς να μαρτυρείται η θέση ούτε των ίδιων ούτε των παλαιότερων⁷².

Εκτός από την αποκομιδή των σκουπιδιών, ένα άλλο θέμα είναι η διευθέτηση των λυμάτων, επομένως η ύπαρξη αποχετευτικού συστήματος, για το οποίο όμως υπάρχουν ελάχιστες ειδήσεις. Ο περιηγητής Jacques Le Saige το 1518 μας πληροφορεί ότι στο Χάνδακα υπήρχαν αποχετευτικοί αγωγοί καθώς και υδρορρέες για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων⁷³. Και στο διάταγμα του 1614 απαγορευόταν στους κατοίκους ν' αφήνουν ανοικτούς τους οχετούς, αντίθετα όφειλαν να τους σκεπάζουν και να τους τοποθετούν κάτω από τη γη, όπως γινόταν στο παρελθόν⁷⁴. Παρόλα αυτά όμως ανώνυμος χρονογράφος του 1600 αναφέρει ότι σε όλα τα σημεία της πόλης υπήρχαν ανοικτοί οχετοί που ανέδυσαν αφόρητη δυσοσμία και από τους οποίους εξέρχονταν πλήθος κουνουπιών⁷⁵.

Η απόρριψη σκουπιδιών και λυμάτων προκαλούσε συχνά αντιδικίες ανάμεσα στους πολίτες του Χάνδακα, οι οποίες καταγράφονται σε μεγάλο αριθμό στη σειρά *Memorialli* του Αρχείου του

69. NOIRET, ό.π., σελ. 175-176.

70. MOLMENTI, ό.π., σελ. 203.

71. ASV, DC, busta 16 (Bandi), registro 10 (1566-1570), 116^v.

72. Ό.π., busta 17 (Bandi), registro 15 (1622-1624), φ. 5^v-6^v.

73. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 363 και HEMMERDINGER-ΙΛΙΑΔΟΥ, ό.π., σελ. 565. Το 1584 επίσης αναφέρεται ότι για την κατασκευή νέων *volti* στο ναυπηγείο του Χάνδακα χρειαζόταν να μετατοπιστούν οι υπόνομοι, GEROLA, ό.π., σελ. 128. Στο Ρέθυμνο θεωρείται βέβαιη η ύπαρξη υπόγειου θολωτού αποχετευτικού αγωγού, ο οποίος συγκέντρωνε τα ακάθαρτα νερά της πόλης, ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 72.

74. ASV, DC, busta 16 (Bandi), registro 13 bis (1614), φ. 13^v-14^v.

75. GEROLA, ό.π., τόμ. 1/1, Βενετία 1905, σελ. 12-14 και ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΔΗ, ό.π., σελ. 67-68.

Δούκα της Κρήτης. Αναφέρονται ενδεικτικά μερικές: Στις 11 Ιανουαρίου 1558 ο Θωμάς Damodon προειδοποίησε το γιατρό Νικολό Σκορδίλη να μαζέψει και να καθαρίσει σε τρεις ημέρες την κοπριά που πέταξε στο σπίτι του και να τη μεταφέρει *nelli loci soliti*⁷⁶. Για το ίδιο θέμα στις 25 Σεπτεμβρίου 1563 προέκυψε διαφορά ανάμεσα στον χρυσοχόο Μανέα Gavrilli και στον Φράγγο Trivisan. Η υπόθεση μάλιστα εκδικάστηκε από το *Officio di Notte*⁷⁷. Στις 14 Νοεμβρίου 1570 ο πρωτομάστορας των χτιστών Αντώνιος Robazuol διέταξε τον Τζουάννε Cornaro, του οποίου το σπίτι βρισκόταν πάνω από το δικό του, ότι δεν έπρεπε να πετά σκουπίδια και νερά ο ίδιος και οι υπηρέτες του⁷⁸. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα των καθημερινών προστριβών που προκαλούσαν τα σκουπίδια αποτελεί η περίπτωση του επισκόπου Σαντορίνης Domenico della Gramatica, ο οποίος στις 30 Αυγούστου 1564 διέταξε τον φούρναρη Φραγγιά da Musto να επιστρέψει το σωρό κοπριάς που πήρε από την αποθήκη του χωρίς τη θέλησή του⁷⁹.

Δεν έχουμε ρητές μαρτυρίες για τη λειτουργία δημόσιας υπηρεσίας στο Χάνδακα με αρμοδιότητα την επίβλεψη της καθαριότητας. Το 1317 υπεύθυνοι για την αναζήτηση των παραβατών των σχετικών διατάξεων ήταν οι *domini di notte et custode*⁸⁰. Το 1575 αναφέρεται ότι για τη διατήρηση της καθαριότητας στο λιμάνι του Χάνδακα και τη σύλληψη των παραβατών αρμόδιοι ήταν οι *guardiani*⁸¹, ενώ για την έκδοση του διατάγματος του 1622 οι τοπικές αρχές έλαβαν υπόψη τη γνωμάτευση του *consiglio di medici*⁸². Φαίνεται όμως ότι ανώτερη αρχή για τον τομέα της καθαριότητας ήταν οι *provveditori alla sanità*⁸³.

76. ASV, DC, busta 35 bis (Memoriali-Serie II), registro 25 (1558), φ. 36^r.

77. 'Ο.π., registro 29 (1563), φ. 136^v.

78. 'Ο.π., busta 36 bis (Memoriali-Serie II), registro 36 (1570), φ. 124^r.

79. 'Ο.π., busta 35 bis (Memoriali-Serie II), registro 29 bis (1564), φ. 178^r.

80. RATTI, *Bandi*, σελ. 60-61, αρ. 168 και 169.

81. ASV, Senato-Provveditori da Terra e da Mar, filza 739, φ. 82^v-84^r.

82. ASV, DC, busta 17 (Bandi), registro 15 (1622-1624), φ. 5^v-6^v.

83. ΖΟΥΔΙΑΝΟΥ, ό.π., σελ. 202. Για το αξίωμα αυτό, βλ. ΑΣΠΑΣΙΑΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗ,

4. Οι υποχρεώσεις των πολιτών

Το βενετικό κράτος δαπανούσε ελάχιστα χρήματα για την καθαριότητα των δρόμων των πόλεων όπως φαίνεται ξεκάθαρα στα διατάγματα. Στην περίπτωση του Χάνδακα τα χρήματα ήταν υποχρεωμένοι να τα καλύπτουν οι ίδιοι οι κάτοικοι, ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες και την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν. Στα διατάγματα του 1352 και 1360 οριζόταν ότι όλοι οι πολίτες, εκτός από τους φτωχούς, έπρεπε να πληρώνουν από ένα ως τέσσερα γρόσια (*soluantur per omnes habitatores civitatis Candide secundum qualitatem et facultatem cuiuslibet non imponendo alicui grossas quatuor et minus grosso uno in anno*)⁸⁴. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από το διάταγμα του 1407 όπου οι παρακάτω φορείς όφειλαν να καλύπτουν ο καθένας το 1/5 των δαπανών που απαιτούνταν για τη μεταφορά έξω από την πόλη των απορριμμάτων τα οποία συγκεντρώνονταν από ιδιώτες σε σωρούς (*copreas*): οι ιδιοκτήτες των σωρών, οι Εβραίοι, το δημόσιο ταμείο, οι φεουδάρχες, όλοι οι λαϊκοί και οι κληρικοί, εκτός από τα μοναστήρια. Ανάλογη ρύθμιση έγινε και για τον καθαρισμό των δημόσιων δρόμων⁸⁵. Το 1384 επίσης επιβλήθηκε πρόσθετη φορολογία στο κρασί και στο τυρί, που εξάγονταν από το Χάνδακα, τα έσοδα της οποίας θα χρησιμοποιούνταν για την καθαριότητα και τον εξωραϊσμό της πόλης. Από τη φορολογία αυτή όμως εξαιρούνταν οι κάτοικοι του νησιού⁸⁶. Στο διάταγμα του 1455 η πολιτική της Γαληνοτάτης, που είχε στόχο την ελαχιστοποίηση των δημοσίων δαπανών για την καθαριότητα με την αύξηση της εισφοράς των πολιτών, αποκαλύπτεται πια ξεκάθαρα: *sub expensis eorum qui-*

«Λξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 110.

84. Το ποσό μάλιστα που αναλογούσε στους φτωχούς όφειλαν να καταβάλλουν από κοινού οι πλουσιότεροι, ASV, DC, busta 14 (Bandi), φ. 257V-258F και JEGERLEHNER, ό.π., σελ. 459-461.

85. NOIRET, ό.π., σελ. 175.

86. ΘΕΟΤΟΚΗ, ό.π., σελ. 274.

*bus videbitur dominium imponere, non tangendo de denariis communis*⁸⁷.

Η πολιτική αυτή δεν φαίνεται να είχε επιτυχία, πιθανότατα εξαιτίας των υπερβολικών ποσών που έπρεπε να καταβάλλονται από τους κατοίκους του Χάνδακα. Γι' αυτό η Βενετία εκτός από τη χρηματική εισφορά είχε παράλληλα υιοθετήσει την προσωπική συμμετοχή των πολιτών, ειδικά για τη μεταφορά της κοπριάς. Ήδη στα διατάγματα του 1352 και 1360 αναφερόταν ότι για τη διευθέτηση της κοπριάς όφειλαν να φροντίσουν οι πολίτες προσωπικά. Διάταγμα του 1367 καλούσε όσους κατοικούσαν ανατολικά της *ruga magistra* να στέλνουν τα γαϊδούρια τους με τους οδηγούς τους (*bordonarii*), τα σακιά και τα καλάθια τους για τη μεταφορά της κοπριάς που βρισκόταν στην περιοχή τους σε καθορισμένο μέρος έξω από την πόλη⁸⁸. Όμως το 1622, η έλλειψη χωματερών κατά κύριο λόγο και κατά δεύτερο η αφθονία των απορριμμάτων, κυρίως κοπριάς, οδήγησαν τη Γαληνοτάτη στην ανάληψη δραστηκότερων μέτρων ως προς τις υποχρεώσεις των κατοίκων. Έτσι στο εξής θα ήταν οι ίδιοι οι κάτοικοι επιφορτισμένοι για τη μεταφορά, όχι μόνο της κοπριάς, όπως συνηθιζόταν, αλλά όλων των σκουπιδιών τους στις νέες χωματερές που ετοίμαζε η Πολιτεία⁸⁹. Αποφασίστηκε ακόμα ότι για να αδειάζουν οι χωματερές από τις κοπριές όφειλαν όλοι οι κάτοικοι που είχαν χωράφια και κήπους σε απόσταση *di un miglio* από την πόλη εντός δεκαπέντε ημερών να αναφέρουν την έκτασή τους, ώστε να διοχετεύονται εκεί *al comodo et benefificio di questa città*. Η ποινή για όσους δεν παρουσίαζαν εγκαίρως την έκταση των χωραφιών και των κήπων τους ήταν 10 βενετικά δουκάτα, από τα οποία τα μισά ανήκαν στο μηνυτή και τα άλλα μισά θα διατίθεντο στην κατασκευή των νέων χωματερών. Στο περιθώριο του εγγράφου με το παραπάνω διάταγμα αναγράφονται τα ονόματα των πολιτών που διέθεταν κτηματι-

87. NOIRET, ό.π., σελ. 449.

88. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗ, *Γη και αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Ρέθυμνο 1986, σελ. 146 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

89. ASV, DC, busta 17 (Bandi), registro 15 (1622-1624), φ. 5^v-6^v.

κή περιουσία κοντά στην πόλη, η έκτασή της καθώς και η ονομασία της τοποθεσίας στην οποία βρισκόταν⁹⁰. Με αυτή τη διάταξη η Βενετία πετύχαινε δύο πράγματα. Πρώτο, κέρδιζε χρόνο και χώρο μέχρι να κατασκευαστούν οι νέες χωματερές και δεύτερο, βελτίωνε την εικόνα της πόλης με τη βοήθεια των κατοίκων της.

5. Συμπεράσματα

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η πόλη του Χάνδακα μαστιζόταν από περιβαλλοντική ρύπανση, την οποία κατά καιρούς επέτειναν δύο άλλοι εξωγενείς παράγοντες, οι σεισμοί και οι λοιμοί. Πρωταρχικός σκοπός βέβαια της Βενετίας ήταν η αποφυγή του λοιμού, ο οποίος θα μείωνε τον πληθυσμό και κυρίως τις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες. Η υγειονομική πολιτική της Γαληνοτάτης αφορούσε τόσο την πρόληψη των επιδημιών, που πιθανόν θα προέρχονταν από τα συσσωρευμένα απορρίμματα, όσο και τη λήψη κατάλληλων υγειονομικών μέτρων με την ίδρυση των λοιμοκαθαρητηρίων σε όλες τις κτήσεις της⁹¹. Ο φόβος από τη μάστιγα ενός λοιμού που θα μπορούσε να προέλθει από τις εστίες σκουπιδιών ή αποβλήτων είναι διάχυτος στις πηγές. Σε όλα σχεδόν τα διατάγματα αναφέρεται η λέξη *sanità*. Βέβαια αν και η Γαληνοτάτη εμφανίζεται ιδιαίτερα προσεκτική σε υγειονομικά θέματα, η πόλη του Χάνδακα δεν απέφυγε τους λοιμούς σε αρκετές περιόδους της ιστορίας της, ιδιαίτερα το 1592⁹².

Εξετάζοντας διαχρονικά το πρόβλημα της καθαριότητας διαπιστώνουμε ότι κατά το 14ο και 15ο αι. εκδίδεται μεγαλύτερος αριθμός διατάξεων, οι οποίες κατά καιρούς επαναλαμβάνονται, απο-

90. Ό.π., φ. 5^v-6^v.

91. THIRIET, *La Romanie*, ό.π., σελ. 261.— ΤΣΙΡΙΑΝΑΗ, ό.π., σελ. 112, σημ. 5.— MALTEZOY, *The historical*, ό.π., σελ. 36-37.

92. Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1970-1971), σελ. 118-136, ειδικά για τη βενετοκρατία βλ. τις σελ. 120-132. Για το λοιμό του 1592 βλ. την υπό εκτύπωση ανακοίνωση της ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», στα *Πεπραγμένα του 2' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1991.

δεικνύοντας έμπρακτα το ενδιαφέρον της Πολιτείας για την εφαρμογή τους. Αντίθετα το 16ο και 17ο αι. τα διατάγματα είναι λιγότερα αριθμητικά και οι περιγραφές της πόλης περισσότερο απεικονιστικές, κυρίως γύρω στα 1600. Το γεγονός αυτό μπορεί να συνδεθεί με την πληθυσμιακή αύξηση της πόλης τη συγκεκριμένη περίοδο και τη δημιουργία νέων αναγκών, στις οποίες η Γαληνοτάτη δεν μπορούσε να ανταποκριθεί. Επιπρόσθετα, οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων θα χειροτέρευαν κατά τη διάρκεια της πολύχρονης πολιορκίας του Χάνδακα από τους Τούρκους.

Ένα άλλο σημείο, απαραίτητο για τη διαχρονική εξέταση της βενετικής πολιτικής είναι τα πρόστιμα και η τιμωρία όσων θα παρέβαιναν τις διατάξεις. Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι κατά την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας, που, όπως φαίνεται και από την συχνότητα των διαταγμάτων, υπήρχε μεγαλύτερη φροντίδα για την καθαριότητα της πόλης, οι ποινές ήταν μόνο χρηματικό πρόστιμο. Ενώ από το 16ο αι. και μετά επιβάλλονται και σωματικές ποινές, όπως η εξορία, η φυλακή, η γαλέρα, ακόμα και το κόψιμο του δεξιού χεριού, απόδειξη της αύξησης της ρύπανσης, αλλά προφανώς και της συχνής παραβίασης των διαταγμάτων από τους πολίτες.

Σε δύο διατάγματα ως παραβάτες των κανόνων καθαριότητας κατηγορούνται οι Εβραίοι. Ένα πρώτο στοιχείο που μπορεί να δικαιολογήσει την ειδική αναφορά στους Εβραίους είναι ότι η συνοικία που κατοικούσαν αντιμετώπιζε προβλήματα υγιεινής, τα αίτια των οποίων θα πρέπει να αναζητηθούν στα ασφυκτικά και περιορισμένα όρια μέσα στα οποία περιλειόταν⁹³, αλλά και στο ότι βρισκόταν κοντά στην περιοχή του Δερματά, όπου γινόταν η επεξεργασία των δερμάτων. Εξάλλου η βυρσοδεψία, επάγγελμα εξαιρετικά ανθυγιεινό και επικίνδυνο για την καθαριότητα της πόλης, αποτελούσε την κύρια απασχόληση των περισσότερων Εβραίων.

93. Z. ANKORI, «From Zudecha to Yahudi Mahalleli: The jewish quarter of Candia in the seventeenth century», *Salo Wittmayer barron Jubille volume American Academy for Jewish Research*, Ιερουσαλήμ 1975, σελ. 86.

Δεύτερο, οι κατηγορίες αυτές θα πρέπει να συνδεθούν με τη γενικότερη επιφυλακτική αντιμετώπιση του εβραϊκού πληθυσμού από τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης του Χάνδακα⁹⁴.

Αποκαλυπτικό στοιχείο για την εικόνα του Χάνδακα είναι ο έκδηλος, σε μεγάλο ποσοστό, θαυμασμός της πόλης από τους ταξιδιώτες ή τους περιηγητές, σε αντιδιαστολή με τις απογοητευτικές κρίσεις των βενετών δημοσίων λειτουργών. Τις μεγάλες αποκλίσεις στις απόψεις τους δικαιολογεί η συνήθως ολιγοήμερη παραμονή των πρώτων στην πόλη, σε αντίθεση με την δίχρονη κατά κανόνα διαμονή των βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τις καθημερινές λειτουργίες της πόλης και ήταν επιφορτισμένοι να επιλύσουν τα προβλήματα της.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για έλλειψη περιβαλλοντικής ευαισθησίας την περίοδο αυτή, είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ οι Βενετοί με συνεχείς διατάξεις φρόντιζαν για την καθαριότητα του λιμανιού, παράλληλα έδιναν οδηγίες στους κρεοπώλες να πετούν τα υπολείμματα των προϊόντων τους στη θάλασσα της περιοχής του Δερματά⁹⁵. ή, ενώ απαγόρευαν το καλαφάτισμα των γαλερών στο χώρο του λιμανιού, το επέτρεπαν στα νησάκια Δία και Φρασκιά απέναντι από το Χάνδακα⁹⁶.

Τα διατάγματα που αναφέρθηκαν αποτελούν χωρίς άλλο σημαντική πηγή για τις γνώσεις μας τις σχετικές με την καθαριότητα του Χάνδακα και περαιτέρω επισταμένη αρχειακή έρευνα ασφαλώς θα προσκομίσει περισσότερα στοιχεία. Η προσφορά των διαταγμάτων είναι σπουδαία επειδή σκιαγραφούν την κρατική υγειονομική πολιτική, η οποία συνοπτικά εντοπιζόταν σε τρία επίπεδα: στην αστυνόμευση, στη φορολογία και στον περιορισμό των εξόδων του κράτους.

94. Το ίδιο συνέβαινε και στη Ζάκυνθο, όπου κατηγορούνται οι Εβραίοι ότι πετούσαν σκουπίδια στις εκκλησίες. Σχετική αναφορά έγινε στην ανακοίνωση του Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Η Εβραϊκή Διασπορά στο Ιόνιο (12ος-16ος αι.)», στο συνέδριο *Η Εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 24-25 Νοεμβρίου 1993.

95. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, ό.π., σελ. 44, 50.

96. ASV, Senato-Proveditori da Terra e da Mar, filza 739, φ. 82V-84Γ.

Από τα διατάγματα αυτά όμως λείπουν οι ουσιαστικές λύσεις που θα απέτρεπαν την ίδια τη ρύπανση. Η Πολιτεία κατά κανόνα περιοριζόταν στην επιβολή περιοριστικών μέτρων, στον καθορισμό των ποινών ή των φόρων και δεν προχωρούσε στην επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τόσο η πόλη όσο και οι κάτοικοι, ως προς την καθαριότητα. Η πολιτική αυτή όμως δεν είχε την αναμενόμενη ανταπόκριση από το κοινωνικό σύνολο, γεγονός που ανάγκαζε τη Βενετία να επανέρχεται συχνά στο ίδιο θέμα. Αν και δεν μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι οι διατάξεις αυτές δεν εφαρμόζονταν, ωστόσο από την επανάληψή τους διαφαίνεται όχι μόνο η οξύτητα του προβλήματος αλλά και η αδυναμία περιστολής του⁹⁷.

Επισημαίνεται τέλος ότι τα περισσότερα μέτρα αφορούσαν τα τείχη, το λιμάνι και τους κεντρικούς δρόμους της πόλης και όχι τις απόκεντρες συνοικίες με τα στενά δρομάκια, τα ερείπια και τους χαλασμένους υπονόμους. Είναι λοιπόν γεγονός, ότι η Γαληνοτάτη ενδιαφερόταν για την καθαριότητα της πόλης, όπως ρητά αναφέρεται σε μία από τις παραπάνω διατάξεις της: *la città si debbi tenir al meglio*, το κύριο ενδιαφέρον της όμως αφορούσε τους χώρους άμυνας των κτήσεων και την ευχάριστη διαμονή των Βενετών αξιωματούχων και όχι τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

Αυτή η διάκριση φαίνεται ευκρινέστερα στα κείμενα των περιηγητών που επισκέπτονται τον Χάνδακα και εντυπωσιάζονται από την επιβλητικότητα των τειχών και του λιμανιού, τη μεγαλοπρέπεια των δημοσίων κτηρίων και των κατοικιών των αξιωματούχων, αλλά απογοητεύονται από την εικόνα της υπόλοιπης πόλης, όπως για παράδειγμα ο περιηγητής Simon Simeonis, που ταξίδεψε στην Κρήτη το 1323 και επισημαίνει για τις πόλεις της:

97. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διατάξεις του 1317 επαναλαμβάνονται αμέσως μετά δύο χρόνια, το 1319, και οι διατάξεις του 1352 ξανά το 1360. Γι' αυτή την κατάσταση ο προβλεπτής Giacomo Foscarini το 1575 επιρρίπτει ευθύνες στα αρμόδια όργανα χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα, γιατί στο διάταγμα του 1614 αναφέρεται πάλι ότι οι προγενέστερες διατάξεις συνεχώς παραβιάζονται.

*que quamvis sit in aspectu navigantibus pulchra, barerias tamen habet viles, immundas, strictas, angulosas, et in vilissimo pavimentatas*⁹⁸.

98. HEMMERDINGER-ILIADOU, ό.π., σελ. 551 και J. P. A. VAN DER VIN, *Travellers to Greece and Constantinople*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1980, σελ. 562.